

UTASI Csilla

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék
csilla.utasi@gmail.com

TOLNAI OTTÓ *WILHELM-DALOK* CÍMŰ
VERSCIKLUSÁNAK METAFORAELMÉLETI
MEGKÖZELÍTÉSE¹

An Approach based on Metaphor Theory to
the *Wilhelm-Songs*, a Cycle of Poems by Ottó Tolnai

Interpretacija ciklusa o Vilhelmu Ota Tolnaja
iz aspekta teorije o metafori

Tolnai Ottó Wilhelm-ciklusának versei a Pechán József festményén ábrázolt félkegyelmű nézőpontjából alkotják meg egy-egy dolog vagy elemi jelenet fogalmi és szemantikus konstrukcióját. A beszélő, Wilhelm nyelvi reprezentációja mögött azonban kibontakozik egy másik tudat is. E második tudat egyrészt elhelyezi a beszélőt a világban, másrészt a félkegyelmű szólamában metaforikus jelentéskapcsolatokat létesít. A dolgozat szerzője a *Wilhelm-dalok*ban megnyilvánuló két tudat egymáshoz való viszonyát Ricoeur metaforaelméletének segítségével vizsgálja meg.

Kulcsszavak: Pechán József, Wilhelm-dalok, kognitív nyelvészet, szekvenciaképződés, kettős referencia

A cím kétértelműsége

Pechán József 1921-es, *Énekes gitárral* című képén Wilhelmet, a falu bolondját látjuk: szája nyitva, kezében hangszerét fogja. Tolnai Ottó versciklusában, a *Wilhelm-dalok*ban a festményen ábrázolt félkegyelmű szólal meg. Tolnai a

¹ A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú projektumának keretében készült.

félkegyelmű beszédének fikcióját alkotja meg, a ciklus alcíme azonban (*avagy a vidéki Orpheusz*) a befogadót rögtön el is bizonytalanítja abban a kérdésben, kit tekintsen a versek alanyának. Tolnai 1977-es, Pechán művészetéről szóló esszéjében Wilhelm portréját a festő rejtett önarcképeként írta le:

A kopaszra nyírt Wilhelm egy ládán ül. Kezében gitár. Szája tátva, csak metszőfogai vannak meg.

Vicsorít? Nyüszít? Üvölt? Sír? Énekel?

Ez az ének, számomra, nem más, mint Pechán éneke, muzsikája, a portrékon elemzett vörös egész képen való előmlése.

[...] Wilhelm itt mosolyog, vicsorít vissza a császárra, régi ismerősére. De itt vicsorít vissza a művész is tragikus sorsára (Tolnai 1977, 798).

Wilhelm versei a fönti analógia mintájára önarcképként is felfoghatók.

A szövegeket alakító tudat

Különös kihívást jelent a félkegyelmű nyelvének fikcióját a kognitív nyelvészet szempontjaival megközelíteni. A múlt században a metatudományban lejátszódott szemléleti változások azt tudatosították, hogy az ismeret- és tudományelméletnek nem filozófiai, hanem empirikus, szaktudományos eszközökkel kell élnie. A kognitív tudomány a hagyományosan az ismeretelmülethez tartozó központi kérdéseket a szaktudományok empirikus eszközeivel fogalmazza újra. A hetvenes és nyolcvanas években kiformalódott kognitív nyelvészeti irányzatok önmagukra az interdiszciplinárisan működő kognitív tudomány egyik ágazataként tekintenek (Kertész 2000, 213–214).

Wilhelm beszéde a fogalmasítás primitív szintjét képviseli. A jelenben él, jelenbeli akcióiról vagy a közelmúltról, ismétlődő cselekedetéről számol be. Noha a ciklus minden darabjának narratív magja van, Wilhelm az élményeit, az őt foglalkoztató eseményeket, történéseket nem elbeszéli, hanem inkább megjeleníti. Részleteket, szavakat villant fel, ezeket ismételgeti. Értelmetlen szókapcsolatokat dúdolgat, állításait az elbeszélés szukcesszív logikának ellentmondva megismétli és variálja.

Anyját, a szomszédokat, a kisváros szereplőit és a magával hurcolt, kisa-játított tárgyakat énekl meg. Anyja gyerekként gondoskodik róla, miközben Wilhelm nemisége primitív, elemi erővel nyilvánul meg. A fekáliát érintő tabut nem ismeri. A világnak azokat a részleteit karolja fel, amelyek kívül vannak a renden, eközben maga is áldozatává válik a rend hiányának, testi épsége léptenyomon veszélybe kerül. Wilhelm szavakat, szókapcsolatokat mondogat, mint a

gyerekek, beszéde azonban abban különbözik a spontán, ellenőrizetlen kántálás-tól, hogy Wilhelm világbeli helyzetét két vonatkozásban is pontosan kirajzolja.

Híján van az elemi önreflexió képességének is, szavaiból azonban pontosan kirajzolódik elesett állapota és az őt kirekesztő közeg mentalitása, Wilhelm szólamát tehát egy mögöttes, a versben nem megszólaló másik tudat is alakítja. Ugyanez a tudat más módon is formálja Wilhelm megnyilvánulásait. Pechán Józseffel és festészetével a lehető legközvetlenebbül kerül kapcsolatba, a cigaret-tákat említi, melyekért modellt ül, Pechán egyszerű kérdéseit, a közvetlen látvá-nyokat, a festéktubusokat, a színeket a palettán. A műterem háttérében azonban kirajzolódik Sztankovits doktor alakja is: Wilhelm részleges kogníciója mögött érzékelhetővé válik a két világháború közötti teljes vajdasági művelődési élet.²

Metaforikus versbeszéd

A második tudat működése nem merül ki Wilhelm világbeli pozicionálá-sában. A félkegyelmű versbeszéde kognitív szempontból rendkívül kifinomult diskurzust hoz létre.

Kövecses Zoltán szerint a „metafora áthatja gondolkodásunkat és minden-napi nyelvhasználatunkat” (Kövecses 2005, 14). A Lakoff és Johnson által létrehozott, átfogó, általános és empirikusan tesztelt elmélet: „Megkérdőjelezi a hagyományos felfogást arról, hogy a metaforikus nyelv és gondolkodás vélet-lenszerű és motiválatlan. Az új megközelítés szerint a metaforikus nyelv és gondolkodás az ember alapvető testi (szenzomotoros) tapasztalataiból adódik” (Kövecses 2005, 16).

Tolcsvai Nagy Gábor, a kognitív metaforaelmélet irodalomtudományi alkal-mazhatóságán gondolkodva leszögezi, hogy a metaforaértelmezés mellett kognitív keretben a nézőpontot is értelmezni kell. A nézőpont:

az a helyzet, ahonnan az aktuális beszélő a szövegvilág dolgait szemléli, és végrehajtja reprezentációjukat. A beszélő helyzetének középpontját az a pont adja, ahol a beszéd idejekor van: ezt a pontot nevezi Bühler origó-nak, az itt és most és én egocentrikus középpontjának. A nem formalis-ta nyelvelméletek azonban meggyőzően fejtik ki, hogy ez a középpont nem egy statikusan kijelölt egyszerű pont, hanem két összetevőből áll: 1. kiindulópont (*vantage point*), ahonnan valami reprezentálódik; 2. a

² Pechán József életútjáról és kulturális kapcsolatairól Bordás Győző és Bela Duranci részletesen szólnak monográfiájukban (Bordás–Duranci 1982). Lásd még e monográfia bővített kétnyelvű kiadását (Bordás–Duranci–Németh 2008), valamint Kalapis Zoltán tanulmányát (Kalapis 1986).

dolgok specifikus reprezentációja, amely a kiindulópontból való szemlélet eredménye (Tolcsvai Nagy 2003, 32).

Tolnai Wilhelm-ciklusában nem jelölhető ki egyetlen origópont. A metaforákat olyan, a versbeli beszélő tudatától független szövegismétlések teremtik, melyek közvetlenül a szekvenciateremtés módjából magyarázhatók.

Roman Jakobson szerint a nyelvi műveletek két, egymásra merőleges tengelyen ábrázolhatók, a kombináció és a szelekció tengelyén. A poétikai funkció abban különbözik a többi nyelvi funkciótól³, hogy „az egyenértékűség elvét a szelekció tengelyéről a kombináció tengelyére vetíti” (Jakobson 1972 [1969], 242). A hétköznapi nyelvben az egyenértékűség nem a szekvenciaalkotást szolgálja, hanem egyszerűen a hasonlók közül a megfelelő szó kiválasztását jelenti, a költészetben azonban az egyenértékűség nem pusztán a kiválasztást, hanem a szekvenciaalkotást is szolgálja. A költészet minden szintjén egyenértékű egységek szabályszerű ismétlődéséről beszélhetünk.

A szekvenciaképződés a ciklusban

A ciklus két darabján szeretném azt a *Wilhelm-dalokra* jellemző, szabálytalannak tűnő szekvenciaképződést szemléltetni, amelyet a versbeni beszélő fogalmi kogníciója közvetít, ám a versbeli beszélőhöz maradéktalanul mégsem köthető. Az első, cím nélküli vers (Tolnai 1992, 5–6) egy hang, egy csattanás felidézésével kezdődik, Wilhelm megállapítja, a patkányfogó csattant, s kijelöli, a hallott hang nem tapsolás. Wilhelm csupán egymástól elkülönülő szavakat mond, a két képzet a vers szövegében kerül egymás mellé, lép metaforikus kapcsolatba egymással.

A felidézett látványokban, a tapsoló tenyérben, melynek az erős ütésektől lerepülnek az ujjai és a kettévágott patkány tetemében a csonkolódás a közös mozzanat. Wilhelm azt tervezi, a patkány segítségére siet, majd elgondolkodik azon, a kettévágott, immár kétlábúvá lett négy lábúak a mennyországba jutnak-e. A mennyországról, mint mondja, semmit nem tud, nem járt hittanra, a Tera temetésén fölemelte a plébános úr szoknyáját, a sekrestyés úgy pofon vágta, hogy a sírgödörbe zuhant. A vers következő képének, a dróttal kettévágott élesztőkocka képének erős keresztény konnotációi vannak. Jézus a mennyek-

³ Jakobson a kommunikáció hat tényezőjének (feladó, címzett, kód, üzenet, kontaktus, kontextus) hatféle funkcióját különbözteti meg. A feladói funkciónak az emotív, a címzettnek a konatív, a kontaktusnak a fatikus, a kódznak a metanyelvi és a kontextusnak a referenciális funkció felel meg. A poétikai funkció az üzenet önmagáért való kiemelését jelenti (Jakobson 1972 [1969], 234).

nek országát kovászhoz hasonlította, amelyet „vévén az asszony, három mércze lisztbe elegyítem mígnem az egész megkele” (Máté: 13, 32, Lukács: 13, 21). A versszövegben egymás mellé kerülő képek, a kettévágott patkány, a véresre tapsolt tenyér, az élesztő mind Wilhelm képi megfelelői lesznek, metaforikusan őt jelenítik meg. Wilhelm végül elhatározza, fölébreszti apját. Az *élesztő* szóra szinte egészében rímelő *ébresztő* szó ismétlésével zárul a vers.

A főtí eljáráshoz hasonlóan, az értelmi szelekciót a szóalak hasonlósága váltja fel az alábbi versben is:

*a dardan ella néni
a dardan ella néni
át dugta a kerítésen a lekváros piskótát
elkaptam a csuklóját a fogammal
és a résen fele lekváros piskótát
a dardan ella néni
a másik fele lekváros piskótát
az én fenekembe gyűrtem
éreztem a csuklóját
vasárnap mindig lekváros piskótát kaptunk
szegeden is a kórházban
megellett a kancánk
megellett a kancánk
az enyim a csikó*

(Tolnai 1992, 40).

A ciklus *ott a budi mögött* című darabjában a mama is megszólal: megőrül annak, hogy Wili valamit szépnek lát, ebben fia gyógyulásának reményét látja. A pipacsok konkrét jelentéséből Wili a következő strukturális metaforát bontja ki:

*mama nézd milyen szép
nézd
nézd ott a budi mögött
vérrel hányta le a búzatáblát
ki
ki hányta le vérrel a búzatáblát
nem látod mama
az isten*

(Tolnai 1992, 52)

Wilhelm félkegyelműsége különös kiszolgáltatottságot, nyitottságot jelent, amely testi integritásának folyamatos sérülését okozza. Ahol kogníciójának

gyöngesége miatt él, ott vak determináció uralkodik. Isten maga sem más, mint az emberi szférán túl és egyúttal az emberi szféra alatt működő vak és öntudatlan meghatározottság: antropomorf jegyeket visel, ám nem a jóság megtestesülése, hanem öntudatlan, saját öntudatlansága terhét cipelő, tétova, a rosszat és a jót egyformán tevő lény.

Wilhelm szerepe ezek szerint az eredendőbb kogníció lehetőségét kínálja Tolnai számára.

A kettős referencia

A ciklus olvasója azonban mindvégig azt is érzékeli, hogy Wilhelm szólamának megalkotásával a szerző voltaképpen nem szerepet vesz magára, a félkegyelmű vattanadrágja, irrigátora, megvetemedett tamburája, a véres tagló, amelyet bonbonként nyálnak a patkányok, a tata katonatükre, a krombimici, a dohányszedő lányok, a növények: a környezet és a tárgyak Tolnai magánmitológiájából származnak. Tolnai az azonosságot nem is rejti véka alá: Wilhelm világában ómama, az almárium, a szik, a kanizsai csodafürdő is feltűnik. Ám mit jelent ebben az esetben a szerep hiánya?

Ricoeur szerint a valóságra vonatkozás az irodalmi mű alapjegye. Az irodalmi műre jellemző, sajátos, kettős referencialitást a modellelmélettel állítja párhuzamba. Egyik pólusát arisztotelészi terminussal műthosznak, másik pólusát pedig mimészisnek nevezi:

A költészet – mondta ő [Arisztotelész] – az emberi cselekedetek utánzása, az erre jellemző *mimészis* mindazonáltal a mese, a cselekmény megalkotásán keresztül történik: márpedig ez utóbbinak olyan kompozíciós és rendszerező vonásai vannak, amelyek hiányoznak a mindennapi élet drámáiból. Innentől viszont felvetődik a kérdés, vajon nem lenne-e érdemes azonosnak feltételeznünk a tragikus *poészis*ben a *müthosz* és a *mimészis* között jelen levő viszonyt azzal, amelyik a modellelméleten belül a heurisztikai fikció és az újraleírás között áll fenn? (Ricoeur 2006 [1975], 360)

Leszögezi, a költemény által bemutatott érzelem ugyanolyan mértékben heurisztikus, mint a tragikus költemény cselekménye:

A metafora a poétikai funkció szolgálatában áll, ez jelenti a diskurzus számára azt a stratégiát, amelynek köszönhetően a nyelv leveti magáról közvetlen leírásra irányuló funkcióját: és egy mitikus szintre jut el, ahol is felfedezői funkciója felszabadul (Ricoeur 2006 [1975], 363).

Míg Ricoeur, metaforaelméletének modelleméleti megalapozásában, osztozni látszik a kognitív nyelvészet ismeretelméleti pragmatizmusában, az irodalmi műhöz elemi módon odatartozó referenciaposztulátum ontológiai kifejtésekor az elméleti gondolkodás léte mellett érvel. Az elméleti gondolkodás számára az irodalmi mű kettős referenciája a következőképp tárul fel: „az érvényesülő kategorizálások megrendülése logikai szabálytalanságként működik, helytelen társításokat, szabályellenes áthatásokat felhasználva mintha a költői diskurzus folyamatosan azon munkálkodna, hogy diskurzusunk egészét megfossza a kategóriáktól” (Ricoeur 2006 [1975], 446). A tárgyi uralmának megingatása azonban ahhoz szükséges, „hogy engedjük létezni és kimondani eredendő hozzátartozásunkat a világhoz, amelyet lakunk, azaz amelyet meg is előz bennünket” (Ricoeur 2006 [1975], 447).

A szavak és szekvenciák ismétlődése a *Wilhelm-dalok* szövegeiben olyan metaforikus jelentést hoz létre, melyet nem társíthatunk maradéktalanul Wilhelm kogníciójához, noha ezeket a szavakat a fikció neki tulajdonítja. A beszélő és a második tudat között megképződő, mindvégig fönntartott távolság önreflexív vonásává lesz a ciklusnak: a referencia és az önreflexió folytonos villózásának ugyanis az a szerepe, hogy az irodalmi műre általában jellemző ismeretelméleti kettősséget fejezze ki, nyilvánítsa meg.

Irodalom

- Bordás Győző–Duranci, Bela. 1982. *A két Pechán*. Újvidék: Forum.
- Bordás Győző–Duranci, Bela–Németh Ferenc. 2008. *Pechán József–Jožef Pehan*. Újvidék: Forum.
- Jakobson, Roman. 1972 [1969]. *Hang – Jel – Vers*. Ford. Barczán Endre et al. Budapest: Gondolat.
- Kalapis Zoltán. 1986. A fénykép szerepe Pechán József festészetében. *Hid* (7–8): 927–948.
- Kertész András. 2000. A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája. *Magyar Nyelvőr* (2): 209–225.
- Kövecses Zoltán. 2005. *A metafora: Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex.
- Ricoeur, Paul. 2006. *Az élő metafora*. Ford. Jeney Éva. Budapest: Osiris.
- Tolcsvai Nagy Gábor. 2003. A metafora alakulástörténete a magyar lírai modernségben: Történeti tipológiai vázlat. In *Hang és szöveg: Költészettörténeti kérdések a lírai modernségben*, szerk. Bednancs Gábor–Bengi László–Kulcsár Szabó Ernő–Szegedy-Maszák Mihály. 26–61. Budapest: Osiris.

Tolnai Ottó. 1977. Pechán József. *Híd* (6): 792–799.

Tolnai Ottó. 1992. *Wilhelm-dalok, avagy a vidéki Orpheusz*. Pécs: Jelenkor Kiadó.

AN APPROACH BASED ON METAPHOR THEORY TO THE *WILHELM-SONGS*, A CYCLE OF POEMS BY OTTÓ TOLNAI

The notional and semantic construction of a thing or a rudimentary scene in Ottó Tolnai's poems is created from the viewpoint of the idiot in a painting by József Pechán. Behind Wilhelm, the narrator's linguistic representation yet another mind unfolds. This second mind finds the narrator's place in the world on the one hand, and creates metaphorical connotations in the idiot's utterances on the other. The author of this paper throws light onto the relationship of these two minds emerging in the Wilhelm-Songs using Ricoeur's metaphor theory.

Keywords: József Pechán, Wilhelm-Songs, cognitive linguistics, sequence formation, double reference

INTERPRETACIJA CIKLUSA O VILHELMU OTA TOLNAIJA IZ ASPEKTA TEORIJE O METAFORI

U ciklusu pesama Ota Tolnaja o Vilhelmu pojmovna i semantička konstrukcija stvari i elementarnih scena ostvaruje se iz perspektive jedne maloumne osobe. Pored jezičke reprezentacije prvobitnog govornika Vilhelma, u pesmama se ispoljava, međutim, i jedna druga svest. Ova druga svest, sa jedne strane, određuje poziciju prvobitnog govornika u svetu, a sa druge strane, između jezičkih iskaza maloumnika ostvaruje metaforička značenja. Autorka rada odnos dveju svesti koje se ispoljavaju u ciklusu o Vilhelmu, interpretira pomoću teorije metafore Rikera (*Ricoeur*).

Cljučne reči: Jožef Pehan, pesme o Vilhelmu, kognitivna lingvistika, stvaranje sekvencija, dvojna referencija

A kézirat leadásának ideje: 2015. okt. 30.

Közlésre elfogadva: 2015. dec. 10.